

В.Л.Мартиненко

ПОЛІТИКА НІМЕЦЬКОЇ ВІЙСЬКОВОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ ЩОДО «ФОЛЬКСДОЙЧЕ» НА ОКУПОВАНИХ СХІДНИХ ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ (1941-1943 РР.)

Досліджено історію перебування місцевого німецького населення у військовій зоні України у часи Великої вітчизняної війни. Приділено увагу соціально-політичному, а також побутовому становищу фольксдойче. Здійснена спроба підрахунку чисельності німецького населення на зазначених територіях. На основі архівних документів, висвітлено перші кроки окупаційної адміністрації по втіленню плану «Ост» у військовій зоні України.

Ключові слова: етнічні німці, фольксдойче, колабораціонізм, військова зона України, вермахт, зондеркоманда.

Останнім часом українська історична наука значно поповнилась новими дослідженнями, що висвітлюють маловідомі сторінки минулого. Окупаційний період часів Другої світової війни продовжує приваблювати багатьох науковців. У центрі уваги науковців зокрема є умови існування різних етнічних груп України на окупованій території. У цьому контексті малодослідженим аспектом залишається політика окупаційних властей щодо місцевого німецького населення на зайнятих радянських територіях.

Незважаючи на величезну кількість робіт, присвячених Великій Вітчизняній війні, радянська історіографія була далекою від висвітлення об'єктивної реальності тих подій. Історія німецької та інших етнічних спільнот першої половини ХХ століття довгий час перебувала майже під забороною. Сам термін «фольксдойче» став своєрідним синонімом «зрадника Батьківщини» і набув ганебного відтінку.

Суспільно-політичні зміни 90-х років ХХ століття започаткували і нові тенденції в історіографії. Це зумовило інтерес науковців до забутих сторінок вітчизняної історії. Значно розширився спектр досліджуваної тематики. Почали з'являтися роботи, присвячені історії минулого етнічних німців на землях України. Друга світова війна стала зворотним моментом у житті цієї меншини. Політика окупаційної влади щодо цієї національної групи мала певні особливості. Першою роботою, де було розглянуто і узагальнено основні моменти німецької політики щодо фольксдойче, стала стаття М. Ковалю та П. Медведка [9]. Ця проблематика є провідною для кафедри всесвітньої історії Дніпропетровського національного університету, яка перетворилась в один з потужних осередків германістики в Україні. Під егідою кафедри продовжує виходити збірник наукових праць «Вопросы германской истории», на сторінках якого побачило світ чимало цікавих статей з історії етнічних німців у ХХ столітті. Так, у роботах дослідника О.В.Соловйова проаналізовано суспільно-політичну діяльність націонал-соціалістичних організацій відносно фольксдойче в Україні [12; 13]. Вивченню становища етнічних німців періоду окупації Дніпропетровщини присвячені дослідження В.К.Клеца [7; 8]. Історик також одним з перших здійснив спробу класифікації та аналізу різного роду джерел, що

характеризують умови перебування німецьких поселенців у структурі окупаційного режиму. Декілька доволі ґрунтовних публікацій вийшло у співавторстві О. Ф. Іванова та І. О. Іванькова [6]. На основі використання широкої джерельної бази авторами було досліджено соціально-політичне та культурне становище етнічних німців у рейхскомісаріаті «Україна». Окремий розділ присвячено колаборації національних меншин у монографії В.Шайкан [17]. Дослідниця слушно вважає, що об'єктивними причинами співпраці представників етнічних спільнот з окупаційним режимом були наслідки політики радянської влади, що напередодні війни чинила утиски та репресії не лише за соціальними, але й за національними ознаками. Це можна прослідкувати хоча б за процесами згорання коренізації.

Частково звертався до цієї проблематики В.М. Васильчук [2]. Не можна залишити поза увагою і працю відомого історика з української діаспори В. Косика «Україна і Німеччина у Другій світовій війні» [10].

Інтерес до цієї проблеми виявляють також і дослідники з країн СНД, зокрема Росії. До аналізу політики нацистської Німеччини відносно місцевого німецького населення в окупованих країнах Європи частково звертався російський академік М. Семиряга [11]. Втім, слід зауважити, що він доволі прямолінійно називає багатьох представників радянських німців «п'ятою колоною», не наводячи при цьому належних фактів.

Варто відзначити, що переважна більшість зазначених робіт присвячена висвітленню політики окупаційного режиму на території Рейхскомісаріату «Україна». Майже поза увагою дослідників залишаються багато аспектів щодо становища етнічних німців у військовій зоні України, дистрикти «Галичина» та Трансністрії.

Дана робота є спробою висвітлення політики військового командування вермахту і військової адміністрації стосовно місцевого німецького населення у так званій військовій зоні України.

Ще напередодні Другої світової війни нацистське керівництво Німеччини розглядало можливість використання сотень тисяч етнічних німців, що мешкали у різних країнах Європи, у власних цілях. Так, у 1938 голова керівництва фольксдойче країн Прибалтики Е. Крегер висловився з цього приводу так: «Фольксдойче повинні так формулювати свою політику, щоб служити ефективним зняряддям зовнішньої політики Німеччини». Вже напочатку 30-х років ХХ ст. за межами Німеччини за активної підтримки Третього рейху виникло більше 600 організацій націонал-соціалістичного спрямування. Головною метою при цьому ставилося об'єднання і зміцнення позицій фольксдойче [12, с.390-391].

Військові дії в країнах Західної Європи засвідчили солідарність багатьох представників їхнього німецького населення з нацистською Німеччиною. В окупованих вермахтом Польщі, Чехії, Бельгії, Нідерландах фольксдойче перетворилися на привілейовану верству населення і часто займали різні адміністративні посади в окупаційному апараті. Неодноразово вони слугували надійним джерелом поповнення лав військ СС або вермахту. Отже, у рядів випадків фольксдойче дійсно перетворилися на «п'яту колону». Наскільки її роль була вирішальною – це вже інше питання. Втім, серед причин колабораціонізму місцевих фольксдойче з нацистською Німеччиною слід враховувати також і прорахунки у національній політиці місцевих урядів. Так, на початку німецько-польської війни при мовчазній підтримці польських властей

місцеві етнічні німці зазнали переслідувань з боку військових і цивільного населення, в результаті яких загинуло кілька десятків тисяч людей.

На сьогодні не знайдено жодного документа, який підтвердив би зв'язок між німецькими спецслужбами та представниками німецької етнічної спільноти СРСР напередодні війни з Німеччиною. Проте приклад колабораціонізму етнічних німців західноєвропейських країн міг стати вагомою підставою для занепокоєння радянського керівництва, а потім і рішучих дій з його боку. Так, 22 вересня 1941 р. нарком внутрішніх справ Л.Берія подав доповідну записку до Державного Комітету Оборони, де обґрунтував необхідність виселення німців Запорізької, Сталінської (Донецької), Ворошиловградської (Луганської), Харківської, Дніпропетровської, Одеської областей [17, с.162]. Державний Комітет Оборони (ДКО) дав відповідні інструкції НКВС. За активної участі загонів цього наркомату була проведена спецоперація, у результаті якої з вищезазначених областей депортували більше ста тисяч етнічних німців. Наприклад, згідно з постановою ДКО від 22 вересня 1941 р. у Сталінській області виселенню підлягали 41000 чол., у Ворошиловградській – 5487 [1, с.321]. Рішення про виселення німців з Харківської області приймала Військова Рада Південно-Західного фронту. З цього регіону переселили близько 1800 чоловік [5, с.78]. Значну частину етнічних німців було вивезено до Казахської РСР. Чимало людей померло в дорозі, не витримавши важких умов при транспортуванні.

Депортація проходила в умовах активного просування вермахту вглиб радянської території, тому виконати план у повному обсязі органи НКВС не встигли.

На окупованих радянських територіях нацистська влада продовжувала політику залучення до співпраці місцевого німецького населення. Спеціальні структури займалися накопиченням інформації та реєстрацією фольксдойче. Існувало кілька подібних організацій, що діяли у різних зонах окупації. Активну роботу у даному напрямку проводило бюро доктора Карла Штумпа. Цікаво, що кістяк організації склали вихідці з німецьких сімей Росії або України, як, до речі, сам К.Штумп. Дане бюро підлягало міністерству А.Розенберга. За період свого існування (з 7 листопада 1941 по 31 грудня 1942 року) організація встигла зібрати чимало цінних матеріалів з історії, культури та соціально-економічного становища німецьких поселенців України. На Півдні України діяла зондеркоманда «R» (SkR), яку очолював оберфюрер СС Х.Гоффмаєр. Цей відділ був структурною одиницею «Volksdeutsche Mittelstelle» (VoMi), що знаходився у прямому підпорядкуванні рейхсфюрера СС Г.Гіммлера. Штаб зондеркоманди знаходився в Ландау (Трансїстрія). Згодом були засновані дві філії в Хальбштадті та Нікополі. Варто також відзначити, що між командою доктора К.Штумпа та зондеркомандою Х.Гоффмаєра існували певні протиріччя, оскільки кожна з організацій прагнула відігравати головну роль у справі опіки над місцевими фольксдойче [6, с.85].

До 1 вересня 1942 р. Лівобережна Україна перебувала під управлінням органів вермахту. Це була військова зона України. Згодом ця територія була обмежена лише п'ятьма східними областями (Чернігівською, Сумською, Харківською, Сталінською і Ворошиловградською). Певна кількість етнічних німців мешкала і у цьому регіоні. У військовій зоні діяло Посередницьке управління зі справ фольксдойче, яке очолював штурмбанфюрер СС Розенер. Воно мало свої осередки у деяких містах Лівобережної України, зокрема у Харкові [16, КМФ-8, оп.2, спр.157 (Т.2), арк.130]. Але

одночасно на цих територіях проводило свою роботу і представництво філії вже згаданої зондеркоманди «R» у м. Нікополі. Поступово керівництво СС прагнуло перебрати на себе основні повноваження у вирішенні справ, пов'язаних з місцевими етнічними німцями. У свою чергу, установи вермахту на місцях (орте- і фельдскомендатури) мали завдання підбирати відповідні кадри з фольксдойче, з подальшим їх використанням на адміністративних посадах в інших регіонах [16, КМФ-8, оп.2, спр.157 (Т.1), арк.148].

Громадсько-політичну роботу серед етнічних німців проводили також і осередки НСДАП. Але ж подібні заходи мали місце у рейхскомісаріаті «Україна». За словами дослідника О.В.Соловйова, у кількох містах (Чернігові, Харкові, Сталіно), що знаходились у межах військової зони України, нацистська партія мала наміри створити свої місцеві організації. Заздалегідь навіть були призначені гауляйтери [14, с.150-151]. Цілком вірогідно, що ці плани залишились на папері через нестабільність воєнної ситуації у прифронтовій смузі, яка постійно могла змінитись не на користь німецької армії, що дійсно і сталось. Таким чином, свідчень про діяльність НСДАП серед етнічних німців цього регіону не виявлено.

Проводячи пошук фольксдойче у сільській місцевості, німецькі військові неодноразово доповідали про погане матеріальне становище або взагалі повний занепад господарств німецьких поселенців. Доречно навести уривок окупаційного джерела, у якому подано враження від побаченого: «жебрацькі умови життя у селищах, де мешкають особи німецького походження, ще більш кидаються у вічі, ніж у селах із українським і російським населенням» [16, КМФ-8, оп.2, спр.157 (Т.2), арк.148]. У своїх документах гітлерівці повідомили й справжні причини, що призвели до цього, а саме: розкуркулювання та колективізація, голодомор 1932-33 років, хвиля репресій 30-х років і, нарешті, депортація влітку-восени 1941 року [16, КМФ-8, оп.2, спр.157 (Т.2), арк.131].

Під час бойових дій німецькі поселенці неодноразово потерпали від мародерства з боку вояків італійських і румунських військ, що воювали тоді на боці Німеччини. Подібні випадки були зафіксовані восени 1941 року поблизу м.Мелітополя. Тому, з метою попередження грабунків, поблизу розташування німецьких поселень окупаційна влада наказала встановити спеціальні таблички із написом «Німецька колонія», а також виділити роту польової жандармерії для охорони поселенців [16, КМФ-8, оп.2, спр.390, арк.95]. Одночасно у цьому ж районі німецькі військові прикладали зусилля для складання спеціальних географічних карт з позначенням селищ, де мешкали етнічні німці. В одному документі за 1941 рік наведено майже повний перелік населених пунктів у районі річки Молочна (Запорізька область): Хелененхоф, Розенхоф, Паульскрон, Фріденталь, Блюменфельд, Юрієнталь, Хоххайм, Блюменталь, Ольгапол, Андребург, Гейдельберг, Тіфенбрун, Н.Мундталь, Вальдорф, Розенталь, Фріденсфельд, М.Мундталь, Лібенау, Н.Нассау, Хоффенталь, Хальбштадт, Шензес, Вернерсдорф, Вассерау, Костхайм, М.С.Вассерау, Мундталь, Байнау, Тігенхаген, Шенау, Дурхлах, Карлсру, Фішау, Лінденау, Кронсфельд, Миколайфельд, Лайтерсхаузен, Ліхтенау, Блюменштайн, Мінстерберг, Альтнау, Орлов, Тіге, Блюменорт, Розенорт, Тігенвайде, Фюрстенвердер, Рюкенау, Моргенау, Фріденсдорф, Гнаденхайм, Гнаденталь, Паульсхайм, Маріаволь, Хіршау, Ландскрон, Тамберг, Кліппенфельд, Вальдгейм, Клеєфельд, Ліхтфельд, Олександрскрон, Нойкірх, Фріденсру, Штайнфельд, Прангенау, Елізабет-

таль, Шардау, Гнаденфельд, Порденау, Марієнталь, Олександрталь, Рундервайде, Шларрау, Бонтеніусфельд, Гросвейд, Францталь, Нойхофнунгсталь, Розенфельд, Нойштуттгарт, Нойхофнунг [16, КМФ-8, оп.2, спр.390, арк.96].

Пошук та реєстрація фольксдойче проводились майже відразу з початком війни. Цей обов'язок було покладено не лише на окупаційні органи, але й командування дивізій вермахту. Зрозуміло, що не завжди робота була результативною. Планомірно перепис розпочався навесні 1942 р. Іноді фольксдойче за власної ініціативи приходили до окупаційних установ.

Навести загальну кількість німецьких мешканців, яка опинилась у військовій зоні, є доволі складною справою, оскільки відбувалась міграція (від'їзд до Німеччини, набір до вермахту, переселення у інші регіони України). Навіть представники окупаційних органів влади визнавали цей факт, вказуючи на неточність деяких цифр у реєстраційних звітах. Втім, враховуючи міграцію етнічних німців на основі даних окупаційних джерел, можна навести приблизну кількість фольксдойче військової зони на період весни-літа 1942 року. Приблизно 26 тис. проживали у 100 пунктах, у районі вже згаданої річки Молочна Запорізької області. На північному-заході від Маріуполя знаходилось ще 40 поселень із 18 тис. поселенців [16, КМФ-8, оп.2, спр.157 (Т.2), арк.130-131]. Отже, впливає цифра близько 44 тис. етнічних німців. Варто також звернути увагу і на звіт гарнізонної комендатури м.Мелітополь, який датовано 12 серпня 1942 року [16, КМФ-8, оп.2, спр.157 (Т.3), арк.105-106]. Інформацію щодо кількості етнічних німців Мелітополя та прилеглих до нього населених пунктах подано у наступній таблиці.

Населений пункт	Кількість етнічних німців
м. Мелітополь	680
Ново-Василівка	177
Приазовське	46
Акимівка	209
Генічеськ	150
Сівацьке	30
Михайлівка	1283
Білозерка	29
Кам'янка	169
Веселе	202
Лепетиха	1983
Всього	7755

Отже, якщо припустити, що серед наведеної кількості фольксдойче не було новоприбулих переселенців, то попереднє число може перевищити 50 тис. чоловік. Крім цього, в результаті перепису німецького населення м.Харкова в липні 1942 року, який проводило Посередницьке управління зі справ фольксдойче, у місті та його околицях зареєстрували 2719 чоловік [16, КМФ-8, оп.2, спр.156, арк.307]. У цей же період у м.Суми ця цифра дорівнювала 155, Кролевіці – 97 [16, КМФ-8, оп.2, спр.156, арк.8; 3, р-2205, оп.1, спр.9, арк.73-74].

Вже після окупації Польщі керівництво СС запропонувало систему реєстрації фольксдойче, згідно з якою «Списки осіб німецької національності» мали чотири розділи. До перших двох записували тих, що відповідали певним расовим критеріям. Саме вони могли відразу отримати німецьке громадянство й, таким чином, статус рейхсдойче (імперські німці за кордоном). В Україні, як свідчать джерела, значна кількість місцевих німців була нащадками змішаних шлюбів. Тому найбільша кількість увійшла до 3 групи [9, с.18]. Довести свою належність до німецької національності можна було за допомогою або різних документів, або ж двох свідків з числа фольксдойче [3, р-2926, оп.1, спр.4, арк.12; 13, с.121].

Отже, серед зареєстрованих фольксдойче налічувалось чимало «нечистокровних німців», а також і тих, хто спеціально видавали себе за німців, очікуючи отримати від цього певні привілеї (продуктові пайки, гроші, квартири, земельні наділи тощо). У цьому, на думку деяких істориків, полягає і складність підрахунку чисельності етнічних німців [6, с.87; 9, с.20]. Подібні випадки у той час справді мали місце. Втім, історик О.В.Соловйов співставив дані німецьких документів, щодо чисельності місцевого німецького населення Рейхскомісаріату Україна, і результати досліджень сучасних науковців. Він дійшов висновку, що розбіжності між цифрами несуттєві. Отже, таким чином, робить підсумок Соловйов, теорії про значний відсоток пройдисвітів, які видавали себе за німців, не мають під собою вагомих підстав [13, с.121].

Міграція німецького населення у роки війни значною мірою була пов'язана з реалізацією сумнозвісного плану «Ост», розробленого керівництвом СС ще до початку війни із Радянським Союзом. Передбачалось розселення німців вздовж лінії Ленінград-Ладога-Валдайські висоти-Брянськ-гірло Дніпра [15, с.365]. Майбутні поселення мали виконувати роль своєрідних «мілітарних колоній» і стримувати наступ «азійських орд». Головними апологетами цієї політики стали рейхсфюрер СС Г.Гімmlер і міністр окупованих східних територій А.Розенберг. Поступова реалізація плану розпочалась з весни 1942 р. Так, з'явилися поселення із назвами «Хегевальд» і «Черняхів» (Житомирська область), «Каленфельд» (Вінницька область) [6, с.88]. Одночасно у військовій зоні відбувався процес переселення кількох тисяч фольксдойче зі східних областей України у район селища Гальбштадт (нині район Молочанськ), що неподалік від Мелітополя. У даному випадку про заснування нових населених пунктів не йшлося. Активну роль під час переселення відіграло Посередницьке управління зі справ фольксдойче. Особливих проблем із житлом для новоприбулих не виникало, оскільки після депортації восени 1941 року чимало будинків залишались порожніми. З Харкова трьома ешелонами було відправлено 1386 фольксдойче [16, КМФ-8, оп.2, спр.156, арк.307]. Водночас з територій Харківської та Сталінської областей переселили близько 4000. Транспортні послуги надавало військово командування. На місцях були створені спеціальні установи, що займалися розселенням та наданням медичної допомоги [16, КМФ-8, оп.2, спр.157 (Т.2), арк.130]. В одному з окупаційних документів присутня згадка про наміри окупаційних властей відродити німецький адміністративний район Грюнау, що існував раніше до 1937 року на території Запорізької області. Але ці задуми не були втілені [16, КМФ-8, оп.2, спр.157 (Т.3), арк.122].

Військова ситуація у прифронтовій смузі справляла негативний вплив на умови проживання місцевого населення. Це зокрема призводило до того, що етнічні німці

іноді одними з перших перетворювались на біженців. Так, весною 1942 р. під час контрнаступу Червоної армії на південно-західному фронті з представників окупаційної влади були схвильовані можливістю дестабілізації ситуації. Особливо жорстокі бої тоді точились під Харковом. Тому вирішили провести тимчасову евакуацію 728 представників німецької національності на територію Сумської області. Біженців розмістили у трьох районах наступним чином: Охтирський – 271 чол., Лебединський – 360 чол., Грунський – 97 чол. Проте евакуація не була організована належним чином. Фольксдойче довелось відразу зіткнутись із проблемою тимчасових помешкань. Керівництво комендатур не мало змоги надати у достатньому обсязі навіть побутових речей (ліжка, стільці та ін.), тому біженці спали на голій підлозі. Люди були у пригніченому стані. У свою чергу, представники військових кіл вважали, що евакуація фольксдойче не мала під собою вагомих підстав, а навпаки провокувало паніку серед місцевого населення і вимагали негайно зупинити цей процес [16, КМФ-8, оп.2, спр.157 (Т.1), арк.3-5].

Прагнучи здобути симпатії етнічних німців, окупанти наділяли їх різного роду привілеями. Це і призначення на посади бургомістрів, керівників громадських господарств, перекладачів. Німецьке командування зобов'язало також і органи місцевого самоуправління (районні та міські управи) надавати соціальну підтримку для літніх людей [16, КМФ-8, оп.2, спр.156, арк.131]. Серед привілеїв для бідних сімей були різного роду грошові виплати для особливо нужденних. У Маріуполі ці суми дорівнювали 30-40 карбованців [16, КМФ-8, оп.2, спр.157 (Т.2), арк.106]. У сільській місцевості етнічні німці могли розраховувати на отримання земельних ділянок до 1 га [16, КМФ-8, оп.2, спр.157 (Т.3), арк.176]. Статус фольксдойче, як правило, отримували навіть ті члени родини, які належали до іншої національності і мали права на ті ж самі привілеї. Але іноді траплялись ситуації, коли зареєстрованою могла бути лише одна особа [16, КМФ-8, оп.2, спр.157 (Т.3), арк.76].

Не можна залишити поза увагою і такий важливий момент, як сприйняття місцевих фольксдойче окупаційною владою. Реєстрація та спостереження етнічних німців у багатьох випадках засвідчили розходження очікуваного з дійсним. Українські фольксдойче часто не володіли німецькою. Інколи могли розмовляти, але не вміли писати. Наприкінці літа 1942 року у доповіді гарнізонної комендатури м.Бердянська йшлося, що у місцевих фольксдойче присутні такі негативні моральні риси, як задрість та недобррозичливість. Далі говорилося: «Відчуття колективності, бажання працювати, а також досягнення менші, ніж в українців» [16, КМФ-8, оп.2, спр.157 (Т.3), арк.87-88].

Серед фольксдойче окупаційна влада проводила і культурно-просвітницьку політику, яка передбачала перш за все заснування шкіл для дітей та відкриття спеціальних курсів у деяких населених пунктах. Відомо що, у військовій зоні України у 1942 році діяли школи у місті Охтирка, де навчалось 42 дитини, а також у Маріуполі [16, КМФ-8, оп.2, спр.157 (Т.1), арк.4; 16, КМФ-8, оп.2, спр.157 (Т.2), арк.106]. У м.Харкові були відкриті курси вивчення німецької мови при так званому «Будинку фольксдойче» («Volksdeutschen Hauses»), який знаходився по вулиці Красіна, 23. Наприкінці 1942 року вийшов наказ гауптштурмфюрера СС Рунге, де йшлося, що відвідування занять для представників місцевого німецького населення має обов'язковий характер [4, р-4584, оп.1, спр.1, арк.4]. Ініціатором заснування цього будинку була вищезгадана зондеркоманда СС. Сам «Будинок фольксдойче» мав свій статут, з якого можна зрозу-

міти, що він був побудований на зразок гуртожитку фольксдойче, де мешканці повинні були розмовляти лише німецькою мовою та з властивою їм педантичністю дбати про чистоту приміщень. У документі йшлося, що «Будинок фольксдойче є спільнотою, мешканців якої обирає керівництво СС або довірена особа». За виконанням положень статуту слідкував призначений для цього комендант [4, р-4584, оп.1, спр.1, арк.2].

Разом з привілеями, статус фольксдойче накладав і певного роду обов'язки. Під час реєстрації німецького населення чиновники з окупаційної адміністрації неодноразово акцентували увагу на кількості чоловіків призовного віку. Коротко слід згадати, що німецьке командування сприймало фольксдойче не лише як потенційних чиновників окупаційних установ, але і як джерело для поповнення військових частин. У роки війни з місцевих німців окупованих країн Європи сформували дві дивізії зброї СС. Звісно, що на окупованих радянських територіях мобілізаційні масштаби мали набагато скромніші показники. Але все ж таки подібні випадки мали місце. Так, весною-влітку 1942 року в Запорізькій області німецьке командування провело набір серед молоді фольксдойче, внаслідок чого вдалось сформувати 4 кавалерійських ескадрони [16, КМФ-8, оп.2, спр.157 (Т.2), арк.130]. Окупаційні джерела дозволяють зробити припущення, що формально вступ фольксдойче до німецьких збройних сил мав добровільний характер, але на практиці відбувалось зовсім інакше. Мобілізація не завжди мала послідовний характер. Весною 1942 року в районі Гуляй-Поля, згідно із розпорядженням гарнізонної комендатури, усіх чоловіків 1908-1923 років народження мали залучити до німецької армії. Але багато заяв було відхилено через те, що серед рекрутів були працівники окупаційних відомств. Час від часу з приводу трудової або військової мобілізації фольксдойче між вермахтом і представниками зондеркоманди «R» виникали суперечки [16, КМФ-8, оп.2, спр.157 (Т.3), арк.140].

Аналізуючи причини та мотивацію колабораціонізму етнічних німців з окупаційною владою, можна сказати, що в цьому вони мало чим відрізнялись від решти населення. Складне матеріальне становище змушувало багатьох шукати вихід із ситуації. Тому фольксдойче йшли працювати на різні посади до комендатур, районних та міських управ або інших установ. Можливість отримати продуктовий пайок також підштовхувала окремих представників місцевого населення записуватись до «списків народних німців». А.М.Креге, колишній член партії, зареєструвалась у міській управі м.Суми з метою отримати можливість харчуватись у спеціальній їдальні для фольксдойче. Згодом жінку із членами її сім'ї радянське слідство засудило на 5 років виправно-трудо-вих таборів [11, с.137]. Траплялось, коли етнічні німці цілеспрямовано йшли на співпрацю з окупантами. Доволі яскравим є приклад В.Х.Штейнерда, уродженця Одеської області, який до цього працював співробітником радянської розвідки. У 1943 році він зі спеціальним завданням потрапив на окуповану територію. Невідомо, яким чином, але Штейнерд, згідно з інформацією радянського слідства, свідомо залишився на окупованій території, де короткий час працював перекладачем польової комендатури м.Конотоп Сумської області. Згодом був евакуйований. Вже на території Німеччини у 1945 році він отримав громадянство [3, р-3684, оп.1, спр.23, арк.20].

Наступ Червоної армії призвів до евакуації місцевого німецького населення України. Потім значна частина була репатрійована радянською владою, після чого засуд-

жена до тривалого ув'язнення. Не минула гірка доля і тих німців, які майже не співпрацювали з окупаційним режимом і вирішили залишитись в СРСР. Самий факт приналежності до фольксдойче неодноразово трактувався як злочин. Отже, війна призвела до майже повного зникнення німецької національної спільноти в нашій країні.

ДОДАТОК 1

SS-Sonderkommando
Charkow, den 12.Okt.1942
BK – XXXVI

Hausordnung für die Bewohner des "Volksdeutschen Hauses".

Das "Volksdeutschen Haus" ist ein Gemeinschaftshaus, dessen Bewohner allein vom SS- Sonderkommando oder dessen dazu beauftragter Person bestimmt werden.

Die Bewohner haben sich deshalb an die nachstehenden Bestimmungen, die für jeden Deutschen sowieso selbsterstverständlich sind, zu halten:

1) Das "Volksdeutschen Haus" wird vom SS-Sonderkommando durch einen Hauskommandanten (Herrn Göde) verwaltet.

Seinen Anordnungen ist unbedingt und ohne Gegenrede Folge zu leisten.

2) Alle Bewohner müssen beim Hauskommandanten registriert sein (auch Kleinkinder).

3) Übernachtungen fremder, nicht zur Familie bzw. Verwandtschaft gehörender Personen sind nur mit Genehmigung des SS-Sonderkommandos gestattet.

4) Reinlichkeit:

Alle Bewohner haben in ihren Wohnungen peinliche Sauberkeit zu halten. In Wohnungen, die von mehreren Einzelpersonen bewohnt werden, hat jede Person für Zimmer zu sorgen und alle gemeinsam für die Nebenräume.

Korridore, Treppenflur und sonstige gemeinsame Räume werden von Bewohnern des "Volksdeutschen Hauses" gereinigt und sauber gehalten. Die Personen bestimmt der Hauskommandant. Der Hauskommandant hat jederzeit das Recht die einzelnen Wohnungen auf Sauberkeit zu prüfen und ist verpflichtet, dem SS-Sonderkommando Meldung zu erstatten, sofern Bewohner seinem Ersuchen um Sauberkeit nicht nachkommen.

5) Die Instandhaltung der Wohnungen bzw der Einzelzimmer bei Einzelpersonen obliegt den Bewohnern auf eigene Kosten.

6) Personen, die diese Bestimmungen nicht beachten, werden rücksichtslos und sofort aus dem "Volksdeutschen Haus" entfernt.

Unkenntnis dieser Bestimmungen infolge Nichtbeachtung oder Nichtbeherrschung des deutschen Sprache schützen nicht vor Bestrafung.

Gesprochen wird in diesem Hause «nur deutsch»!

Bartolomeus
SS-Hauptsturmführer

Зондеркоманда СС
Харків, 12 жовтня 1942 р.
ВК – XXXVI

ДОМАШНІЙ СТАТУТ
для мешканців «Будинку фольксдойче»

«Будинок фольксдойче» є спільнотою, мешканці якої призначаються самим командованням СС або його довіреною особою.

1) Усі мешканці повинні виконувати усі нижче представлені постанови, які в свою чергу є природними для кожного німецького громадянина.

2) «Будинок фольксдойче» управляється командуванням СС через коменданта будинку (пана Гюде).

Їх розпорядження є безумовними і беззастережними для покори.

Усі жителі повинні бути зареєстровані комендантом будинку (так само маленькі діти).

3) Залишати на ночівлю іноземців, осіб, що не мають споріднених зв'язків із мешканцями даного будинку, можна тільки з дозволу командування СС.

4) Чистота:

Усі мешканці повинні дотримуватись педантичної чистоти в своїх квартирах. У квартирах, де проживає більше однієї людини, кожен повинен прибирати свою кімнату.

Коридори, сходові отвори і інші суспільні місця прибираються всіма мешканцями «Будинку фольксдойче». Комендант будинку повинен постійно контролювати дотримання чистоти у ввіреному йому будинку і зобов'язаний докладати командуванню СС про жителів, які не виконують його накази з даного питання.

5) Утримування квартир в порядку ввірено в обов'язки кожного мешканця кожної кімнати.

6) Мешканці, які не дотримуються цих правил, будуть беззастережно виселені з будинку фольксдойче.

Незнання даних ухвал і, як наслідок, не виконання або не володіння німецькою мовою не захищає від накладання штрафу.

Спілкування в цьому будинку ведеться тільки німецькою мовою!

Бартоломеус
Гауптштурмфюрер СС

Державний архів Харківської області – Р-4584 – Оп.1. – Спр.1. – Арк.2

ДОДАТОК 2

Громадяни німецької національності!

Всі громадяни німецької національності, що живуть в Роменській окрузі і які ще не мають посвідки про свою національність, закликаються негайно з'явитись до Роменської Місцевої Комендатури.

Кожен громадянин повинен мати при собі:

1. Список, в якому визначено його прізвище, ім'я, його дата народження та його місце мешкання;

прізвища, ймення, дати народження, як і місце народження всіх братів та сестер; батька та матері; діда та баби.

Всі дані треба чітко написати чорнилами. Крім того, треба ще взяти з собою всі посвідки, особові документи бувших російських установ, із яких було б видно, що пред'явник німецької національності.

Всі громадяни німецької національності, що не порушуватимуть клопотання на одержання посвідки, в майбутньому не матимуть права користуватись тими особливими правами, що з нею зв'язані.

Ромен, 9 грудня 1942 р.

Державний архів Сумської області – Р-2926 – Оп.1. – Спр. 4. – Арк.12

Вандеслебен

Майор і Комендант

Література

1. Бердинских В.А. Спецпоселенцы: Политическая ссылка народов Советской России. - М.: Новое литературное обозрение, 2005.

2. Васильчук В.М. Німці в Україні. Історія і сучасність (друга половина XVIII - початок ХХІ ст.). - Монографія. - К.: Вид. центр КНЛУ, 2004.

3. Євтух В.Б., Чирко Б.В. Німці в Україні (1920-1990-і роки). - К.: Інтел, 1994.

4. Іванов О.Ф., Іваньков І.О. Політика нацистського режиму стосовно етнічних німців України // Український історичний журнал, 2005. - №5.

5. Клец В.К. Источники по истории немцев Украины в период Второй мировой войны // Вопросы германской истории: Сб. науч. Тр. / Ред. Кол. С.Й.Бобылева и др., Днепропетровск, 2004.

6. Клец В.К., Шевцова И.В. Документы по истории немцев Украины периода Второй мировой войны в коллекции Государственного архива Днепропетровской области // Вопросы германской истории: Сб. науч. Тр. / Ред. Кол. С.Й.Бобылева и др., Днепропетровск, 2003.

7. Коваль М.В., Медведок П.В. Фольксдойче в Україні (1941-1944 рр.) // Український історичний журнал, 1992. - №5.

8. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. - Париж-Нью-Йорк-Львів, 1993.

9. Корогод Г.І. До історії етнічних німців Лівобережної України (на матеріалах Сумської і Чернігівської областей). - Матеріали V Сумської наукової історико-краєзнавчої конференції. Частина II, Суми, 2005.

10. Семиряга М.И. Коллаборационизм. Природа, типология и проявления в годы Второй мировой войны. М.: 2000.

11. Соловійов О.В. Діяльність Гітлерюгенду серед українських фольксдойче // Вопросы германской истории: Сб. науч. Тр. / Ред. Кол. С.Й.Бобылева и др., Днепропетровск, 2002.

12. Соловійов О.В. Структури НСДАП рейхскомісаріату «Україна» в системі загальнопартійної організації // Вопросы германской истории: Сб. науч. Тр. / Ред. Кол. С.Й.Бобылева и др., Днепропетровск, 2003.

13. Хёне Г. Орден «Мертвая голова». История СС./Пер. с нем. А.Уткина. - Смоленск: Русич, 2002

14. Шайкан В.О. Колабораціонізм на території рейхскомісаріату «Україна» та військової зони в період Другої світової війни / В.О.Шайкан; Відп. ред.: О.Є.Лисенко; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. Кривий Ріг: Мінерал, 2005.

15. Державний архів Сумської області

16. Державний архів Харківської області

17. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.

В.Л.Мартыненко

Политика немецкой военной администрации в отношении «фольксдойче» на оккупированных восточных территориях Украины (1941-1943 гг.).

Исследована история пребывания местного немецкого населения в военной зоне Украины во время Великой Отечественной войны. Уделено внимание социально-политическому, а также бытовому положению фольксдойче. Предпринята попытка подсчета численности немецкого населения на указанных территориях. На основе архивных документов, освещены первые шаги оккупационной администрации по воплощению плана «Ост» в военной зоне Украины.

Ключевые слова: этнические немцы, фольксдойче, коллаборационизм, военная зона Украины, вермахт, зондеркоманда.

V.L.Martunenko

The Policy of German Military administration Relative to «Volksdeutsche» in Occupied Territories of the Eastern Regions of Ukraine (1941-1943).

In this article the author has studied the history of staying German people on the military zone of Ukraine during the Great Patriotic war. It is analyzed the social, political and living conditions of Volksdeutsche. It is accomplished an attempt of counting German people on the territory was mentioned. On the basis on the archival documents, it is described the first steps of occupation administration concerning the plan “Ost” on the military zone of Ukraine.

Key words: ethnic Germans, Volksdeutsche, Collaboration, military zone of Ukraine, Wehrmacht, Sonderkommando.